

Для этого журналистское сообщество должно преодолеть мифы в собственном сознании, очень ясно и трезво оценить ситуацию, попытаться разработать концепцию своего движения во времени и социальном пространстве формирующей социальное восприятие журналистику как сферы социально ответственной деятельности, формирующей основы цивилизованного общества. Но для того чтобы перейти к модели социального партнерства, необходимо существенно повысить "прозрачность" всех процессов: экономических, политических, социальных, информационных. Подлинный диалог, подлинное партнерство, подлинное доверие возможны только в атмосфере информационной открытости.

Другим важным объективным фактором развития современного общества является формирование насыщенного и разнообразного информационного пространства, наполненного качественным контентом.

1. Бурдые П. О телевидении и журналистике. – М., 2002.

2. Дзялошинский И. СМИ, власть и гражданское общество в поисках баланса интересов // <http://www.library.cjes.ru/>

3. Даль Р.А. Проблема компетентности гражданина // В кн.: Демократия: теория и практика. – М., 1996.

4. Прохоров Е. Должны ли журналисты думать о формировании гражданской культуры населения? // В кн.: Мы - сограждане. СМИ и общество. – М., 2002.

* * *

Social responsibility of mass media – concept to which probably to put wide enough range of treatments. It is obvious that social responsibility specifies in correlation between various subjects of social and communicative interaction in which frameworks the journalist is responsible not only before those who supervises mass media, but first of all before a society.

* * *

Бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметтік жауапкершілігі деген көп мағыналы ұғым. Әлеуметтік жауапкершілік әлеуметтік және коммуникативтік субъектілер арасындағы журналист дәнекер рөл атқаратын қарым-қатынас. Журналист тек билеуші топтың алдында емес, сонымен қатар халықтың да алдында үлкен жауапкершілікке ие.

Ә.Ө. Өмірбекова

А.Х. ҚАСЫМЖАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ ҰЛТТЫҚ ӨЗІНДІК САНАҒА БАСТАУ РЕТІНДЕ

«А.Х. Қасымжановтың шығармашылық жолында аса жарқын келбеті болып табылатын заманауи фарабитанудың қалыптасуына еуропалық философия тарихын, диалектика тарихын ұзақ әрі терең қарастырудың негіз болғандығын білеміз бе?» – деген сұрақты өз мақаласында профессор А.Х. Қасымжановтың замандасы, әріптесі болған тарихшы ғалым А. Жандосов қояды [1, 100-104 бб.].

А.Х. Қасымжанов шығармашылығындағы маңызы зор мәселе – фарабитану. Осы мәселеге қатысты А.Х. Қасымжановтың шәкірті профессор Ж.А. Алтаевтың ойларын ортаға салған орынды болар: «Өткеннің ұлы мұраларын адамзат руханилығының інжу-маржанына айналдыра білген қадірлі ұстаз, кеменгер ғалым А.Х. Қасымжанов есімі әлемдік мәдениет тарихына алтын әріппен жазылып отыр. Ол өз дәуірінің адал перзенті, бар өмірін ғылым жолында сарп етіп, әсіресе әл-Фараби мұраларын әлемге паш етіп, артында өшпес із қалдырған үлкен ірі тұлға, ойшыл ғалым демекпіз» [2, 19-21 бб.]. А.Х. Қасымжанов өз дәуірінің озық ойлы азаматы болғандығын

артына қалған мол мұрасы айқындап тұр. Халықтар мен ұлттардың мәдени дамуы өте күрделі үдеріс болғандықтан, оны құрайтын бөліктер негізінен философия тарихында жинақталған түрде беріледі. Олай болмаған жағдайда қайсыбір ұлттың мәдениеті мен философиясының мазмұны, шығу төркіні түсініксіз болып қала береді. Мәселеге осы сыңайлы пайыммен келгенде ғана «қазақ философиясының» шынайы тарихын қалыптастыру мүмкін екенін алғаш түсінген ғалымдардың бірі А.Х. Қасымжанов еді. Ол өзінің осы бағыттағы алғашқы жұмысын ХХ ғасырдың 70-жылдары әл-Фараби мұраларын зерттеулерден бастады. Фарабитану «қазақ философиясының тарихын танудың негізі» саналғанымен, қазақтың рухани даму тарихы фарабитанумен шектеліп қалмайтындығы белгілі. Мәдени қабаттарды тереңдете зерттеу қажеттігі мәселенің ішкі логикасынан туындайды. Әрине Кеңестік кезеңде қазақ ұлтын сауатсыз деген пікір қалыптасып қалғандықтан, ол мәселені ашық түрде қою мүмкін емес еді. Бірақ болашақта философия

ғылымы ұлттық құндылықтарға қарай бет бұратындығын А.Х. Қасымжанов түсінген болатын. Әлі де ескі естен кетпей, жаңа жүйе біржақты құрыла қоймаған, ертеңгі күн туралы ешкім дөп басып айта алмайтын уақытта қазақтың, яғни өз ұлтының өзіндік санасын танытатын тұс – әл-Фараби екендігін көре білген ғалым А.Х. Қасымжанов еді. Осы Фараби мұрасына терең бойлай отырып, озық ойларға кенелді. Әлемнің «Екінші ұстазы» атанған, әлем халықтарына теңдесі жоқ ғылыми мол мұра қалдырған әл-Фараби қазақ топырағында дүниеге келген. Философия әлеміне келген әрбір ғалым Фараби тағылымына бір рет болса да бой ұратыны баршаға белгілі. Ал А.Х. Қасымжанов ілімін саралайтын болсақ, онда Аристотельді жетік меңгеру арқылы диалектикаға келіп, осы арқылы Фарабиді зерттеуге араласып, кейін маңызды болып табылатын ұлттық өзіндік сана тұрғысында ой қорытуынан көреміз.

Фарабиді зерттеген ғалымдар әртүрлі ғылым саласында қызмет атқарып жүрсе де, олардың ортақ мәселе әл-Фараби туралы барлық шекараларды бұзып, игілікті нәтижеге алып келген оңды істері құнды болып табылады. Бұған, әрине, негіз болған, мұрындық болған Фарабидей ғұламаның энциклопедиялық ой-толғамдары. Қандай ғылым саласы болмасын ұлы ғұлама есімі айтарлықтай орын алады. Бүгінгі таңда «екінші ұстазға» сілтеме жасамайтын ғылым жолында жүрген адам кем де кем. Әлемнің екінші ұстазы атанған, әмбебап энциклопедияшы ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірі мен қалдырған өшпес ғылыми мұрасы жөнінде азды-көпті хабары жоқ зиялыны бұл күнде кездестіру қиын. Бірақ қырық жылдай бұрын Фарабидің еңбегі түгіл, есімін естіген адамдардың өзі саусақпен санарлықтай болатын. Қазақстанда фарабитану кешеуілдеп қолға алынса да, атқарылған істер қомақты. Соның арқасында данышпан ғұламаның аты халқымызға танылды, ұлттық мақтанышымызға айналды. Фарабитану елдік санамыздың деңгейін көтерген шын мәніндегі тарихи оқиға болды. Осылайша, ҚР ҰҒА Философия институты, «Қазақтың қоғамдық-философиялық ой тарихы» бөлімінде «Әл-Фараби өмірі мен шығармашылығын зерттейтін топ» құрылып, зерттеу орталығы ашылды. Оның жетекшілігіне философия ғылымдарының докторы, профессор Ағын Қасымжанов тағайындалды. Басында бұл топқа Иляс Омар Мұхаммед (Ирак), шығыстанушы Б.А. Ошеревич, еуропалық тілдер маманы Е.Д. Хоренко, ҚазССР ҒА корреспондент-мүшесі А. Машанов, шығыс математикасынң маманы А. Көбесов кірді, кейін оларға арабтанушылар А.С. Иванов, К. Таджикова, Н. Караев қосылды. Ең

алдымен мәскеулік арабтанушылар Б.Г. Гафуров, Ю.Н. Заводской, А.В. Сагадеевпен қарым-қатынас орнатылды. Осы топтың арқасында Фараби шығармашылығымен танысу, оның мәтіндерін басып шығару қолға алынды.

Замза Муташқызының баяндап өткеніндей: «Араб-мұсылман философиясы мамандарының арасындағы жарқын оқиға Мәскеуде 1975 жылы Б.Г. Гафуров пен А.Х. Қасымжановтың «Мәдениет тарихындағы Әл-Фараби» кітабының басылуы болды» [3, 66 б.].

А.Х. Қасымжановтың замандасы Р. Бердібай: «Ағын Қасымжанов атына сәйкес өзі де ағып тұрған философ еді. Оның үлкен конференцияларда қағазға қарамай айтқан сөздері хатқа түскендей әрі жүйелі, әрі ұғымды естілетін...» [4, 136 б.], – деген пікір айтады.

Озық ойлы ғалым А.Х. Қасымжанов философия саласында қызмет атқарып, ғылыми зерттеулер жүргізгендіктен, Фараби мұрасын қарастыру барысы да осы ғылымның мәселелерімен сәйкес келеді.

Әл-Фараби философиясының сипаты, негізгі өзегі, шынайы мағынасы қандай? А.Х. Қасымжанов «Оймен ұғынылған дәуір» атты мақаласын осы сұрақты қоюмен бастайды. Профессор А.Х. Қасымжанов ойын әрі қарай былай өрбітеді, бұл сұраққа мынадай жауап жиі берілетіндігін атап өтеді: эклектика, перипатетизм мен жаңаплатоншылдық элементтерінің сабақтасуы. Батыс Еуропа тарихнамасында орын алған бұл пікір негізді сынды талап етеді. Бұл жерде ғалымның өз көзқарастарын негізінен Платон мен Аристотель шығармаларына берілген түсінік түрінде баяндау формасы оның жүйесінің өзекті мәні мен мазмұны ретінде көрсетілген: басқаша айтқанда, сана-сезім, сол өз әрекеттері туралы ойшылдың өзіне қалай есеп беруі, осы әрекеттердің шынайы мағынасымен, оның объективті құрамымен теңестіріледі. Ескертетін жай, түсінік парафраза формасында беріледі де, өз сөздері талданып отырған пікірлерден анық ажыратылмайтындығын айтады [5, 27 б.].

Бүкіл Батыс пен Шығысқа әйгілі болған, ғалымдар атасы атанған Әбу Насыр әл-Фараби араға мың жылды салып барып, өзінің туған отаны – Қазақстанға қайта оралды. Бұл білім биігіне көтерілген қазақ халқының мәдени өсуінің, санасы артуының, өзін-өзі тануының бір жарқын белгісі.

Әл-Фарабидің ғылымдар тарихына қосқан үлесін жоғары бағалай келіп, белгілі фарабитанушы ғалым М.С. Бурабаев: «Әл-Фарабидің ғылыми мұрасы ерекше кең аумақты әртүрлі болып келеді. Ол ғылымның бар саласы бойынша еңбектер жазып, өз дәуірінің рухани мәдени мұраларының жетістіктерін тұжырым-

дай келе, прогрессивті философиялық жүйе жасады. Сөйтіп, әлеуметтік-философия, этика-эстетикалық және жаратылыстану ғылымдары саласына өзінің өте құнды үлесін қосты», – дейді [6, 16 б.].

Қай ғылым саласында болмасын тұлғаны қарастыру барысында міндетті түрде өмір жолы қарастырылатындығы белгілі. Профессор А.Х. Қасымжанов 1975 жылы Б.Г. Ғафуровпен бірге «Мәдениет тарихындағы Әл-Фараби» деген еңбегін жариялаған, кейін 1997 жылғы «Әл-Фараби» атты кітапшасында «Әл-Фараби және оның уақыты» деген тарауында Фараби өміріне толық тоқталып өтеді.

Негізінен, Платон мен Аристотель философиясы әл-Фараби ойларының теориялық қайнар көзі болды. А.Х. Қасымжанов әл-Фарабидің философиялық көзқарастары платонизм мен аристотелизмнің жай ғана ұштастырылуы деп түсіну дұрыс еместігін атап өтеді. «Платон мен Аристотель ілімдерінің тағдыры қандай болғанымен, әйтеуір әл-Фараби философиясын жаңа платоншылдық пен аристотелизм элементтерінің ұштастырылуы ретінде баяндауға біраз дәлел бар екені анық. Шынында да, Платонның дүниедегі нәрсені құдай жаратқан, бәрі соның эманациясы /туындысы/ дейтін ілімі әл-Фараби философиясында белгілі орын алады. Бірақ ислам діні дәуірлеп тұрған жағдайда мұның тарихи мағынасы өзгереді. Құдай (Алла-тағала) өзіне тән сипатынан айырылып, бейнесіз бірінші есепке айналады да, содан кейін эволюция мағынасында құдай мен табиғат арасында байланыс орнатылады, ал мұның өзі сол заман үшін едәуір прогрестік көзқарас еді» [7, 34 б.].

А.Х. Қасымжановтың пікірінше, тереңірек үңілсек, біз «дұрыс пікірлі» халық пен нағыз философ арасындағы байланысты табамыз. Біріншісі олардың қай дінді ұстанатынынан дербес барлық адамдардағы «көпшілік мақұлдағанға» сүйенеді. Мутакаллим (дінтанушы), факих (заңгер) та белгілі дін шеңберінде ғана «қабылданғанды» ұстанады. Нағыз философияның ерекшелігі – барлық адамдар мен халықтарға тиістілігі және өз көзқарастарының жүйелі дәлелдемелі құрылымы мен парасатты абсолюттік мағынада алғышарт негіздерін сынау жолымен тарататындығын көреміз [8, 24 б.].

Профессор А.Х. Қасымжановтың тұжырымы бойынша, «Азаматтық саясатта» Әбу Насыр, кемеліне жеткен адамды, жанның парасатты бөлігі материяның жойылуымен бірге жойылмайды деп нандырады. Жаман адамдардың жаны кемеліне жетпейді, материямен байланыста қалады және онымен бірге жойылады. Бұл ой нәтижелері үйлескенде, Фарабидің жанның өлмейтіндігіне сенгендігіне күмәндануға мүмкіндік тудырады.

А.Х. Қасымжанов атап өткендей, әл-Фараби еңбектерінде жаратылыстанушы, математик, бақылаушының құмарлығы көрініс тапқан. Түрлі, ойдан шығарылғандай, «надан» қалалар суреттемесінен феодалдық қоғамның тарихи шындығы танылатыны сияқты қайырымды қаланы құру бойынша берілген нұсқаулардан жай идеалды максималар ғана емес, ол бағаланған әрі ұстанған принциптер ретінде көрінеді. Бір-бірін түсінушілік және достық негізінде құрылған адамдар бірлестігі әлемдік үйлесімге кіреді. Яғни, олар құдайдың көзсіз құралдары емес, ол парасатқа сүйене әрекет етуші тұлғалардай қабылданады.

А.Х. Қасымжанов «Әл-Фараби дүниетанымындағы парасат мәселесі» атты мақаласында «бәле жаладан аман сақтаушы, жарылқаушыға шүкіршілік!» деген сияқты сөздермен Құдайды мадақтау әл-Фарабидің дағдылы лебіз білдіру рәсімі ғана емес, сонымен қатар философиялық ой-пікірді дамытуға септігін тигізетін діни теологиялық форма еді деп жазады [9, 100-113 бб.]. Сонымен қатар А.Х. Қасымжанов өзінің «Әл-Фараби» атты еңбегінде әлемнің мәңгілігі туралы айтқан кезде Фарабидің көзқарастары әлемнің жаратылуы туралы діни ілімдерге қарсы және пантеистік тұрғыдан әлемді құдаймен теңестіріп жіберетіндігі айтылады. Әл-Фараби жүйесіндегі Құдай бірінші себеп, барша Ғаламды қамтитын себептік байланыстардың бастапқы легі болып табылады [6].

А.Х. Қасымжановтың әл-Фарабиді қарастыру барысында әлемді философиялық игерудің пайдасы адамның өзінің шынайы табиғатын аша алуымен байланыстылығын көрсетеді.

А.Х. Қасымжанов әл-Фараби дәуірі мен біздің заманымыздың арасында он шақты ғасыр жатыр дейді. Осы уақыт аралығында адамзат барлық білім салаларында үлкен жетістіктерге жетті, бірақ әркез ақиқатқа жол салғандарды есте сақтау керек. Олардың айтқандары қазіргі заман талабына сай келмесе де, қазіргі мәдениет орныққан түпнегіз кірпіштерін солар салған. Қоғамдық сананың қоғамдық болмыстан тәуелділігін материалистік түсіну тұрғысынан ойшыл мен ғалым шығармашылығын тарихи дәуір контекстіне қою талабы аксиомалық айқын болып көрінеді. «Ойлар барысы заттар барысына сәйкес» деген Спиноза. Белгілі бағдарламаны мәлімдеу қаншалықты оңай болса, оны нақты жүргізу соншалықты қиын.

1. Жандосов А. Во славу диалектики – заметки историка о работе А.Х. Касымжанова «Как читать и изучать «Философские тетради» В.И. Ленина» (М., 1968) // Евразийское сообщество. – 2002. – №1 (37). – С. 100-104.

2. Алтаев Ж.А. А.Х. Қасымжанов көрнекті фарабитанушы // *Әл-Фараби мәдениет тарихында. Қасымжанов оқулары: Халықаралық ғылыми конференция материалдары.* – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 19-21 бб.

3. Замза Муташиқызы. *Аль-Фараби и современность // ҚазМУ Хабаршысы. Ақпарат сериясы.* – 2000. – №2(5). – 66 б.

4. *Фарабитану қалай басталды? // Бердібай Р. Дәстүр қуаты.* – Алматы: Білім, 2005. – 131-137 бб.

5. *Қасымжанов А.Х. Оймен ұғынылған дәуір. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Фарабитану. Жиырма томдық.* – Астана: Аударма, 2006. – 16-т. – 440 б.

6. *Қасымжанов А.Х. Аль-Фараби.* – Алматы, 1997. – 127 с.

7. *Көбесов А. Әбу Насыр Әл-Фараби.* – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 176 б.

8. *Қасымжанов А.Х. Эстетические взгляды аль-Фараби.* – Душанбе: Ирфон. – 1990. – С. 11-44.

9. *Қасымжанов А.Х. Рационалистическая традиция и современность. Ближний и Средний Восток.* – М.: Наука, 1990. – 213 с.

***

В этой статье рассматривается творчество аль-Фараби как основа национального самосознания в философии А.Х. Касымжанова.

***

In this clause the creativity al-Farabi as a basis of national self-consciousness in philosophy А.Н. Kasymghanov is considered (examined).

Д.М. Кокеева

САМХИТ ИНДУИЗМНІҢ СӨЗ МАРЖАНЫ РЕТІНДЕ

XIX ғ. Еуропа дінтанушылары индуизм түсініксіз, құпия түрінде қала береді әрі оны (индуизмді) адамдардың көбі күннен-күнге жаңартып, бет алып келе жатқан ғажап дін. Сондықтан индуизммен таныс болу үшін бастапқы болмыс пен танымды негізге алу керек екендігін батыс зерттеушілері тілге тиек етеді [1, 234 б.]. Айнели Т. Эмбри индуизм сөзі парсылардан енген дейді [2, 6 б.]. Ал үнділердің айтуы бойынша өз діндерін «Хинду саната дхарма» деп атайды. Ол «үнді заңы» немесе «мәңгілік заң» мағыналарын береді. Бұл дін өте күрделі, үнді құдайлары Тримуртимен байланыстылығын көрсететін болғандықтан діни, аңыздық, құқықтық, этикалық сипаттарымен көрініс табатындығы айтылады [3, 6 б.]. Н.Р. Гусева «Индуизм: история формирования, культовая практика» атты еңбегінде «хинду» сөзі орта ғасырдағы мұсылман дінін зерттеушілерінің еңбегінде көрініс табады. Бұл дін үнді мәдениетіндегі буддизм мен жайнизм дәстүрінің исламнан айырмашылығын көрсету қажеттілігінен туындаған болатын. Аталмыш жаңа дәстүрді көрсететін термин Еуропада «индуизм» формасында қабылданды, – деп түсіндіріп өтеді.

Үнді халқының ұлы көсемі Махатма Ганди өз сөзінде индуизм жайында былай деп зерделей түседі: Индуизм еуропалықтардың өздерінің (үнділердің) дінге қатысты берілген атауы не болмаса термині десе де мен үшін ол – мәңгілік саната дхарма. Сондықтан мен өзімді санатани индуспен деп санай отырып, негізгі себептерін атап өтемін:

Біріншіден, мен Ведаларға, Упанишадтарға және қасиетті кітап деп саналатын барлық үнділік кітаптарға әрі құдай кейіптері (аватор) мен екінші рет дүниеге келуге сенемін;

Екіншіден, қазіргі таңда кеңінен таралған және тұрпайы түсініктегі емес қатаң ведалық түсініктегі варнашрама дхармаға сенемін;

Үшіншіден, сиырды қорғауға сенемін;

Төртіншіден тұтқа табынушылыққа сенемін, – деп үнді халқының ұлы көсемі Махатма Ганди өз сөзінде индуизм жайында жоғарыда айтылғандармен дін мен қасиетті мәтіндерге анықтама береді [4, 35 б.].

Индуизм сөзінің қалыптасу тарихында 1000 жыл ішінде әлеуметтік ұйым, діни-философиялық доктрина мен теологиялық көзқарас ретінде құрылғандығы айтылуда. Сондай-ақ, индуизм өз ұстанушыларын көзқарастық, әлеуметтік, құқықтық, веданттық т.с.с. өмір аясымен сырлас тереңіне дейін ұғындыра отырып, өзіне қажеттіні және басқа аңыз-рәсімдік көзқарасты лайықты деп қарап, өзіне басқа діндерді, жат құдайлар пантеонын сіңіргендіктен өзін ұзақ өмір сүруін қамтамасыз етуде.

Ерте кезден өз тарихи жолдарымен дамып, жалғасын тауып келе жатқан индуизмді дәстүрлермен, әрі мәдениет символдары мен заңдар жүйесін түсіндіреді десек те болады. Сондықтан индуизм қазір де аңыздық-этикалық, фольклорлы байланысын сақтауда. Тіпті, философия индуизмде аңыздық құрылымы мен көрінісін жоғалтпады деуге де болады. Соның көрінісі ретінде 1995 ж. Үндістанның жоғарғы сотында